

УДК 343.13

Рубрика 8 – Кримінальне право та процес

Серебрянський П. В.,

аспірант кафедри галузевого права юридичного факультету
Херсонського державного університету

**КЛАСИФІКАЦІЯ ОСІБ, ЯКІ БЕРУТЬ УЧАСТЬ У
КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ З УРАХУВАННЯМ ЇХ РОЛІ ТА
ПРИЗНАЧЕННЯ В СИСТЕМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ**

**THE CLASSIFICATION OF PERSONS PARTICIPATING IN
CRIMINAL PROCEEDINGS, TAKING INTO ACCOUNT THEIR
ROLE IN THE SECURITY SYSTEM**

В статті крізь призму національного законодавства досліджується коло учасників кримінального процесу. Розглядаються розмежування учасників процесу залежно від їх місця, ролі, прав та обов'язків у провадженнях, надається оцінка поглядам вчених, науковців, юристів із вказаних питань. На основі проведеного аналізу формулюється власна класифікація осіб, які беруть участь у кримінальному процесі.

***Ключові слова:** учасник процесу, кримінальний процес, класифікація осіб, забезпечення безпеки осіб, заходи безпеки.*

В статье сквозь призму национального законодательства исследуется круг участников уголовного процесса. Рассматриваются разграничение участников процесса в зависимости от их места, роли, прав и обязанностей в производствах, дается оценка воззрениям ученых, научных работников, юристов из указанных вопросов. На основе проведенного анализа

формулюється власна класифікація осіб, учасників в кримінальному процесі.

***Ключевые слова:** учасник процесу, кримінальний процес, класифікація осіб, забезпечення безпеки осіб, заходи безпеки.*

In article through the prism of national legislation is examined in terms of participants of the criminal process. Discusses the distinction between process participants depending on their place, role, rights and responsibilities in proceedings, assesses the views of scientists, researchers, lawyers of these issues. On the basis of the analysis formulates its own classification of persons participating in criminal proceedings.

***Key words:** participant in the process, criminal process, classification of persons, security persons, security measures.*

Постановка проблеми. У чинному Кримінальному процесуальному кодексі України (надалі – КПК України) класифікація осіб, які беруть участь у кримінальному процесі не визначена, тому в літературі щодо цього немає одностайності. Адже участь осіб у кримінальному провадженні вимагає чіткого розмежування прав та обов'язків кожного суб'єкта цих відносин. Коло осіб, які беруть участь у кримінальному процесі, визначають по-різному. Ця проблема є предметом обговорення багатьох наукових конференцій [14, с.107].

Стан опрацювання питання. Проблематика класифікації осіб, які беруть участь у кримінальному процесі з урахуванням їх ролі та призначення в системі забезпечення безпеки перебуває у центрі уваги юристів, правознавців, науковців, оскільки є важливим елементом по забезпеченні швидкого, якісного та ефективного здійснення кримінального процесу. Зокрема, вивченню питань у вказаній сфері приділяють увагу такі вчені, як О.О. Гриньків, О.М. Дроздов, О.О. Жижиленко, В.С. Зеленецький, М.І. Костін, С.Л. Марченко, Т.В. Пацалова, В.М. Савицький та ін.

Метою статті є дослідження кола учасників кримінального процесу, визначення їх ролі та місця у провадженні з метою забезпечення належних умов для реалізації ними своїх прав та обов'язків. На основі проведеного пізнання, пропонується власна класифікація осіб, які беруть участь у кримінальному процесі.

Виклад основного матеріалу. У науці кримінального-процесуального права немає єдиної думки щодо кола і класифікації учасників процесу, критеріїв, їх визначень, а також самого поняття «учасник процесу». Такі поняття, як «учасник процесу», «суб'єкти кримінально-процесуальної діяльності», «учасники кримінального процесу», «суб'єкти процесуальних відносин» вважаються тотожними [9, с.15].

Зокрема Р.Д. Рахунов вважає, що закон надає однакове значення понять «учасник кримінального процесу» та «учасник кримінально-процесуальної діяльності», оскільки діяльність здійснюють всі учасники процесу у відповідності зі своїми правами та обов'язками [12, с.23].

На думку М.С. Строговича, суб'єктами кримінально-процесуальної діяльності є державні органи, посадові особи, громадяни, які виконують одну з трьох функцій: обвинувачення, захисту, вирішення кримінального провадження по суті [15, с.204-206].

Виходячи з такого трактування, напрошується висновок про те, що суб'єктами кримінального процесу не є експерт, спеціаліст, свідок, поняті, перекладач. А це не зовсім вірно.

Однак виділяється й інший підхід, зокрема, на думку В.М. Савицького, «учасники процесу – це всі без винятку суб'єкти кримінально-процесуальної діяльності, починаючи з судді і закінчуючи понятими, які постійно або епізодично здійснюють свої права та обов'язки в конкретному кримінально-процесуальному відношенні» [14, с.27].

Аналогічну точку зору висловлює П.С. Елькінд, який вважає, що всі особи, які беруть участь у провадженні є суб'єктами кримінального процесу, так як всі вони виконують ту чи іншу функцію. Автор розрізняє поняття

«учасника кримінального процесу» в широкому розумінні – це всі особи, які беруть участь у провадженні, мають процесуальні права і несуть відповідні обов'язки, що виконують певні функції, та у вузькому – лише громадяни, що володіють відповідними процесуальними правами і обов'язками [8, с.97-98].

С.А. Альперт не згоден з тим, що поняття «суб'єкт кримінально-процесуальної діяльності» та «учасник процесу» ідентичні. На його думку, суб'єктами кримінально-процесуальної діяльності є органи та особи, які наділені правами і несуть встановлені законом обов'язки в зв'язку з участю у конкретному провадженні. Крім того, автор вважає, що поняття «учасники процесу» має визначатися з урахуванням чинного законодавства, і не може розширюватися довільно, на його думку, не можна замінювати правове поняття «учасник процесу» поняттям смисловим, а саме: особи, які беруть участь у справі [6, с.10].

На наш погляд саме наявність процесуальних прав і обов'язків у кожного учасника кримінального процесу є тією загальною ознакою, що дозволяє об'єднати їх під одним поняттям «учасники кримінального процесу», незважаючи на те, що обсяг і зміст процесуальних прав і обов'язків різні.

З викладеного можна зробити висновок, що учасниками кримінального процесу є всі особи, які беруть участь у провадженні. Це відповідає положенням, викладеним у ст.3 КПК України, де зазначено перелік учасників кримінального процесу [3, с.6].

В даний час в юридичній літературі можна зустріти різні види класифікацій учасників кримінального процесу, залежно від підстав, а саме: по виконуваним функціям, юридичним інтересам, повноваженням тощо. В системі забезпечення безпеки учасників кримінального процесу існує декілька видів класифікацій. Деякі з них варто розглянути докладніше, порівняти і запропонувати власну класифікацію осіб, які беруть участь у кримінальному процесі.

Зокрема, С.Л. Марченко пропонує класифікацію «суб'єктів правовідносин, пов'язаних із забезпеченням безпеки осіб у кримінальному процесі, з точки зору мети процесуальної та іншої діяльності, того чи іншого учасника процесу і, відповідно його ролі та призначення в кримінальному процесі, а також забезпечення прав і законних інтересів особистості». Автор ділить «суб'єктів правовідносин, пов'язаних із забезпеченням безпеки особистості при розслідуванні кримінальних проваджень», на три групи [11, с.43].

До першої групи належать органи, зобов'язані вживати передбачені законодавством заходи по забезпеченню безпеки осіб, а також встановлення винних та притягнення їх до відповідальності (суд, прокурор, органи, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, слідчий).

До другої – учасники процесу та інші особи, які беруть участь у справі, щодо яких вживаються заходи по забезпеченню безпеки (потерпілий, підозрюваний, обвинувачений, цивільний позивач, цивільний відповідач, захисник, представники потерпілого, цивільного позивача і цивільного відповідача, законні представники неповнолітнього підозрюваного і обвинуваченого, свідок, експерт, спеціаліст, перекладач, поняті, секретар судового засідання).

У третю групу включені рідні і близькі родичі, погрожуючи яким можна впливати на учасників процесу.

Таким чином, С.Л. Марченко включив у першу групу осіб, які володіють владними повноваженнями у кримінальному процесі та правомочних приймати рішення, пов'язані з забезпеченням безпеки осіб, які сприяють правосуддю. У другу групу увійшли особи, щодо яких можливе застосування заходів безпеки, і в третю – рідні та близькі родичі осіб, які підлягають захисту [11, с.47].

О.О. Зайцев пропонує умовно розділити осіб, які піддаються протиправному впливу у сфері кримінального процесу, з урахуванням

призначення, характеру процесуальної діяльності і особливістю їх положення на три групи:

- 1) особи, які сприяють кримінальному процесу;
- 2) службові особи, які здійснюють кримінальний процес;
- 3) родичі та інші близькі особи учасників кримінального процесу.

До першої групи автор відносить суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності, які сприяють правосуддю шляхом дачі показань (потерпілі, свідки, обвинувачені), крім цього, осіб, які сприяють кримінальному процесу за допомогою здійснення кримінально-процесуальних функцій (цивільні позивачі, цивільні відповідачі, захисники, представники потерпілого, цивільного позивача і цивільного відповідача). До цієї групи також віднесені перекладачі, фахівці, експерти, поняті, секретарі судового засідання, судові виконавці як суб'єкти, що виконують допоміжні функції, а також особи, що володіють інформацією доказового характеру.

У другу групу включені слідчі, особи, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, прокурори, судді, народні та присяжні засідателі.

До третьої групи автор пропонує віднести близьких родичів, осіб, які перебувають у родинних стосунках, але не віднесених чинним законодавством до числа близьких родичів, друзів, осіб, які перебувають у незареєстрованих шлюбних відносинах з учасниками процесу [9, с.44-68].

Проаналізувавши класифікацію суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності, запропоновану О.О. Зайцевим, звертаємо увагу на те, що автор включив народних і присяжних засідателів у групу службових осіб, які здійснюють кримінальний процес.

С.Л. Марченко, навпаки, при класифікації «суб'єктів правовідносин» зазначених осіб взагалі не включив ні в одну з трьох груп. Разом з тим, включення присяжних і народних засідателів в групу службових осіб, які здійснюють кримінальний процес, доречно, якщо керуватися визначенням поняття «службова особа», яке визначено у примітці до ст.364 Кримінального кодексу України [2, с.197].

Безумовно, наведені класифікації слушні і заслуговують на увагу. У свою чергу, пропонуємо класифікувати всіх осіб, які беруть участь у кримінальному процесі, (так як у забезпеченні безпеки потребують не тільки учасники кримінального процесу, але і їх близькі родичі, родичі та близькі особи), виходячи з їх ролі і призначення в системі забезпечення безпеки.

Зокрема, в першу групу пропонуємо включити спеціальну службу по забезпеченню безпеки учасників кримінального процесу та прокурора. Одразу виникає питання що це за служба, оскільки чинним законодавством України такої не передбачено та чому саме прокурора і невідому службу зазначено разом.

Так, у ч.3. ст.3 Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» та у ч.1 ст.15 Закону України «Про державний захист працівників суду та правоохоронних органів» визначено низку органів, на які покладається обов'язок по забезпеченні безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному процесі, зокрема: органи поліції, служби безпеки, охорони державного кордону України, Національного антикорупційного бюро України, Державного бюро розслідувань та інші [4, с.10-12; 5, с.6-7]. Вважаємо, що така кількість державних органів, відповідальних за безпеку учасників кримінального процесу, навряд чи зможе забезпечити належну захищеність осіб, оскільки органів багато, а відповідальних не знайти. На нашу думку, доцільно запозичити зарубіжний досвід, зокрема: США, Італії, Англії, у яких діють спеціальні служби по забезпеченні безпеки учасників кримінального процесу. Тому, пропонуємо внести зміни до чинного законодавства у вигляді прийняття нормативного акту, яким створити спеціальний орган, який буде забезпечувати безпеку учасників кримінального процесу, а на прокурора відповідно покласти здійснення нагляду за додержанням закону.

У другу групу віднести державні та правоохоронні органи, зокрема: органи поліції, органи служби безпеки, органи державної фіскальної служби, судові органи, органи охорони державного кордону України, розвідувальні

органи України, органи управління Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, органи Національного антикорупційного бюро України, органи Державного бюро розслідувань та інші. Тобто цю групу складатимуть службові особи на яких фактично покладено обов'язок по здійсненні кримінального процесу.

До третьої групи включити учасників кримінального процесу таких як заявник, потерпілий і його представник, свідок, підозрюваний, обвинувачений, захисник, цивільний позивач, цивільний відповідач та їх представники, законні представники неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, експерт, спеціаліст, понятий, перекладач, присяжний, секретар судового засідання, судовий розпорядник, інші особи які беруть участь у виявленні, попередженні, припиненні злочинів, за винятком тих, які були вказані нами в першій і другій групах. Таким чином, до вказаної групи відносимо осіб, які сприяють кримінальному процесу та відносно яких ведеться кримінальний процес.

Близьких родичів, родичів і близьких осіб виділяємо в окрему четверту групу. До останньої групи увійшли особи, які участь у кримінальному процесі, як правило, не беруть, однак вплив на них з боку тих чи інших осіб, може суттєво змінити їх участь у процесі.

Кримінально-процесуальне положення учасників кримінального процесу базується на правовому статусі особи, який закріплено в Конституції України. Слід припустити, що права і законні інтереси громадян, які зачіпаються в рамках кримінального процесу, підлягають захисту з боку держави. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що держава несе відповідальність за забезпечення безпеки осіб залучених у систему кримінального процесу.

Це підтверджено змістом норми статті 3 Конституції України, відповідно до якої права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є

головним обов'язком держави. Отже, держава зобов'язана створити умови, що сприяють забезпеченню безпеки учасників кримінального процесу [1, с.5-6].

Втім, здається, що буде не зовсім правильно вимагати від учасників кримінального процесу виконання ними будь-яких зобов'язань по кримінальним провадженням, якщо держава не може забезпечити їх безпеку. Таким чином, в рамках кримінального процесу між державою і громадянином виникає взаємна відповідальність. Вважаємо, що слід погодитися з думкою О.І. Рогової, з приводу того, що якщо безпека свідка у зв'язку з дачею показань не гарантується, то йому має бути надане право давати показання або відмовитися від них [13, с.74-75].

Відповідно до ст.63 Конституції України особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом [1, с.42]. Дане юридичне визначення імунітету у наданні показів отримало закріплення і в КПК України. В ч.3 ст.18 КПК України вказано, що жодна особа не може бути примушена давати пояснення, показання, які можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні її близькими родичами чи членами її сім'ї кримінального правопорушення [3, с.11]. Сам термін «імунітет» має латинське походження і означає «звільнення від чого-небудь». Ю.С. Шемшученко визначає поняття «імунітет» як надання кому-небудь виключного права не підкорятися деяким загальним законам [16, с.149].

Отже, можна припустити, що у разі неможливості забезпечити безпеку особі, яка сприяє кримінальному процесу, для неї повинно бути передбачене право правомірної відмови від дачі показань.

Заслуговує уваги думка науковця В.К. Знікіна, який пропонує внести зміни в кримінальне процесуальне законодавство та доповнити наступною нормою: «при наявності очевидної загрози для безпеки конкретної людини і близьких йому людей у зв'язку з майбутнім отриманням його свідчень під час досудового слідства або в судовому розгляді, якщо правоохоронний орган не

може гарантувати необхідну безпеку зазначеним особам, свідок або потерпілий має право не давати свідчення по кримінальному провадженні». Отже, право вибору у вирішенні альтернативи про дачу показань (на думку В.К. Знікіна) залишається за конкретною особою [10, с.81]. В даному випадку мова йде про свідчення, які пов'язані з обставинами вчиненого злочину.

Що стосується права свідка не давати свідчення в разі відсутності необхідної гарантії його безпеки в кримінальному процесі, на наш погляд, слід погодитися з автором. Однак, з думкою В.К. Знікіна, з приводу того, що таким же правом повинен володіти потерпілий, можна погодитися тільки з точки зору норм моралі. Оскільки у разі надання потерпілому такого права, кримінальний процес втратить всякий сенс, з погляду на неможливість встановлення істини по кримінальному провадженні, а отже, особа яка вчинила злочин отримає можливість безкарно продовжувати свою злочинну діяльність.

Згідно п.3 ч.1 ст.66 КПК України свідок має право відмовитися давати показання щодо себе, близьких родичів та членів своєї сім'ї, що можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні ним, близькими родичами чи членами його сім'ї кримінального правопорушення [3, с.41].

У зв'язку з чим, вважаємо можливим запропонувати доповнити статтю 18 частиною 4 КПК України ще одним пунктом: «свідок має право відмовитися свідчити про обставини вчиненого злочину і особу, що його вчинила, якщо передбачені чинним законодавством заходи безпеки не можуть забезпечити його особисту безпеку, а також безпеку його близьких родичів, родичів, близьких осіб, або застосування заходів безпеки неможливо з яких-небудь причин». Забезпечення безпеки осіб, які сприяють правосуддю, є умовою реалізації ними процесуальних прав як учасників кримінального процесу.

Висновки. У Конституції України передбачені фундаментальні права і свободи особистості, їх відношення до законотворчої та правозастосовної діяльності. Взаємодія особи і держави здійснюється через право, яке за

допомогою законів та нормативних актів визначає взаємні права, обов'язки та відповідальність. Виходячи з цього, напрошується висновок про те, що право учасників кримінального процесу на безпеку повинно охоронятися та гарантуватися державою. Сказане дозволяє нам зробити висновок про те, що значимість правової системи держави значною мірою визначається тим, яке місце в ній займає особистість, охорона її прав і законних інтересів, у тому числі і забезпечення її безпеки.

Важливим і необхідним моментом розвитку і реалізації інституту безпеки особи у кримінальному процесі стає розробка і прийняття певного кола законодавчих актів і формування організаційно-правової структури, а також інфраструктури даного інституту, що повинен містити чітко визначений термінологічний інструментарій.

Пропонуємо внести зміни в ст.3 КПК України, де вказати, що учасниками кримінального процесу є всі особи, які тією чи іншою мірою, беруть участь у кримінальному провадженні.

Прийняти нормативно-правовий акт, яким створити спеціальний орган по забезпеченні безпеки учасників кримінального провадження.

Закріпити в КПК України право свідка на відмову від надання свідчень у кримінальних провадженнях у разі неможливості забезпечення його особистої безпеки, а також безпеки його близьких родичів, родичів та близьких осіб.

Література:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. №254к/96-ВР. С. 5-6, 42.
2. Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001 року. №2341-III. С. 197.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року. №4651-VI. С. 6, 11, 41.

4. Закон України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23 грудня 1993 року. №3781-ХІІ. С. 10-12.
5. Закон України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» від 23 грудня 1993 року. №3782-ХІІ. С. 6-7.
6. Альперт С.А. Обвинувачення в радянському кримінальному процесі. – Х., 1974. С. 10.
7. Гриньків О.О. та Ляш А.О. Монографія: Заходи забезпечення безпеки у кримінальному судочинстві. К., 2012. С. 17-23.
8. Елькінд П.С. Кримінальний процес. – М., 1972. С.97-98.
9. Зайцев О.О. Державний захист учасників кримінального процесу. – М., 2002. С. 15, 44-68.
10. Знікін В.К. Проблеми безпеки в кримінальному судочинстві // Кримінальне право. 2005. – №3. С. 81.
11. Марченко С.Л. Забезпечення безпеки учасників кримінального процесу. – М., 1994. С. 43, 47.
12. Рахунов Р.Д. Учасники кримінально-процесуальної діяльності по радянському праву. – М., 1961. С. 23.
13. Рогова О.І. Деякі аспекти прояву диспозитивності в діяльності свідків. – Д., 1994. С. 74-75.
14. Савицький В.М. Про принципи кримінального процесу. Проблеми кодифікації кримінального-процесуального права. – М., 1987. С. 27.
15. Строгович М.С. Курс радянського кримінального процесу. – М., 1968. Т.1. С. 204-206.
16. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. - К.: «Укр. енцикл.», 1998. ISB №966-7492-00-1. С. 149.